

LES ANTEFIXES ROMANES DEL VALLÈS

M. CARME ÁLVAREZ OSTOS
CÈSAR CARRERAS MONFORT

En el transcurs de l'estudi arqueològic d'una sèrie de vil·les del Vallès, com a part d'una investigació més àmplia sobre els programes decoratius de les vil·les romanes a *Hispania*,¹ es varen documentar un conjunt de nou antefixes de terracota la majoria de les quals continuaven essent inèdites.² La novetat de les peces i el seu valor tant arqueològic com artístic, sembla exigir un estudi més aprofundit sobre els aspectes simbòlics, funcionals i culturals d'aquest material. El món de les terracotes encara és força desconegut a casa nostra i per això la divulgació d'uns exemplars inèdits permet introduir el tema. D'altra banda, les comarques del Vallès tenen la sort de comptar amb un dels escassos centres de producció de terracotes coneguts a Hispània, denominat forn de la Noguera, al terme municipal de Castellterçol.

No hi ha gaires estudis de terracotes arquitectòniques al nostre país, malgrat ser un dels elements més distintius i populars de l'arquitectura religiosa i privada en el món itàlic, sobretot en els darrers segles de la República i en l'Alt Imperi. Per tant, el seu potencial a Hispània és encara difícil d'avaluar, ja que només es compta amb un treball de síntesi de tota la Tarraconense oriental.³ En el cas de Catalunya, hi ha dues aportacions concretes, l'una en relació amb el tema de les lastres de la Campània⁴ i l'altra amb el taller d'antefixes de l'Espluga Pobra (Reus).⁵

Les nou troballes d'antefixes al Vallès es documenten en entorns rurals, dins una àrea relativament petita que estaria limitada pels municipis de Terrassa, Santa Perpètua de Mogoda, Palau de Plegamans, Llinars del Vallès i Castellterçol (mapa 1).

¹ Projecte d'Investigació Coordinat "Els elements integrants dels programes decoratius de les *villae* romanes d'Hispania (escultura, pintura, mosaic): estudi i interpretació" finançat per la DGICYT del Ministeri d'Educació i Ciència PB 93-0883-CO3-01, dintre del qual s'enquadra aquest article.

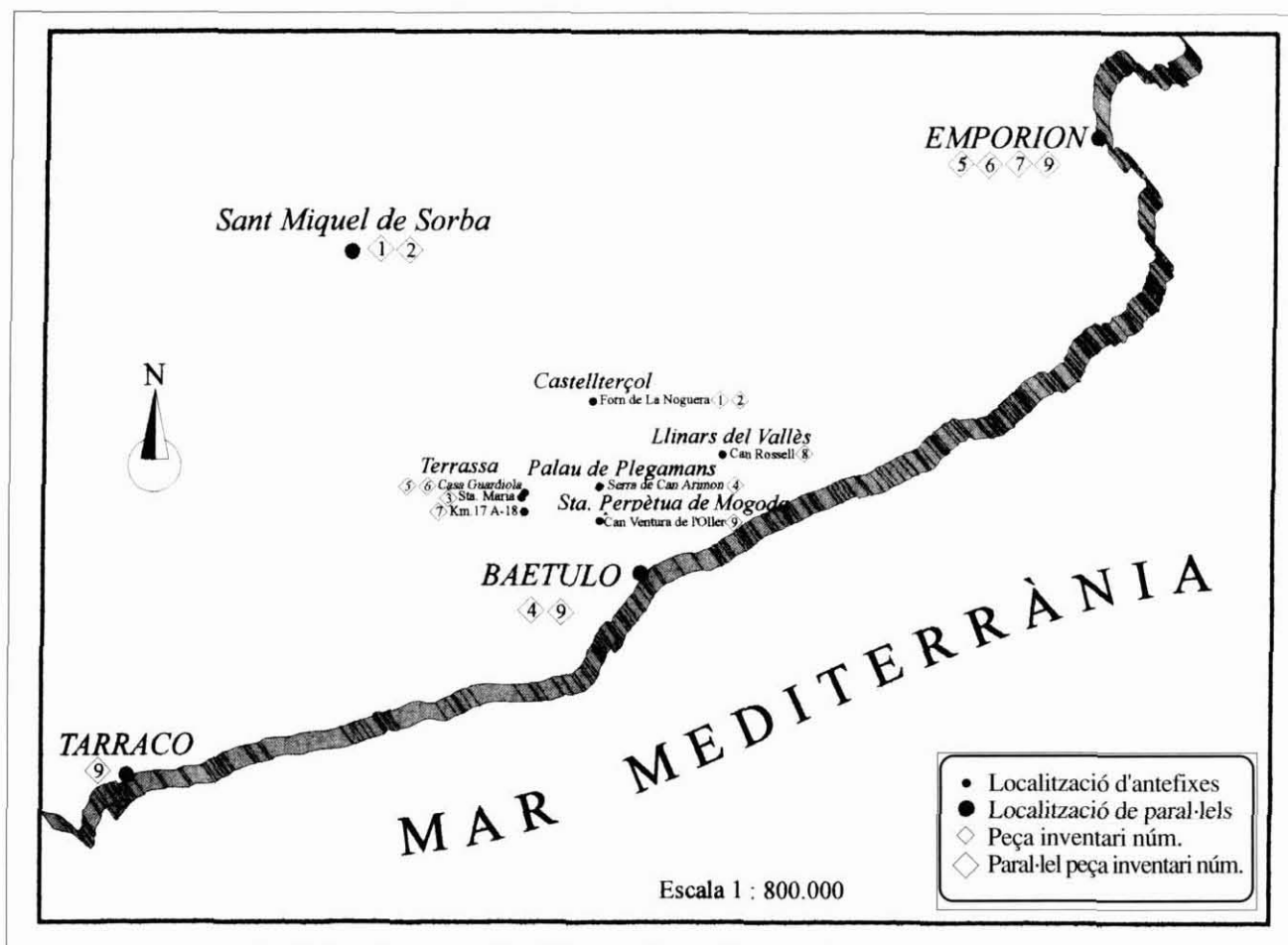
² Agraïm al Grup proarqueologia i història de Santa Perpètua de Mogoda, al Sr. Joan Ventura (Museu Parroquial de Palau-Solità) i als membres del Museu Municipal Joan Pla

i Gras de Llinars del Vallès, les facilitats ofertes a l'hora de consultar els materials, així com també al Sr. Isidre Clapers (veí de Castellterçol) i al Sr. Antoni Moro (Museu Castell-Carboixa de Vallparadís, Museus de Terrassa), la informació proporcionada.

³ RAMOS (1993).

⁴ DUPRÉ I REVILLA (1991).

⁵ MASSÓ (1994).

MAPA 1. Localització dels jaciments i paral·lels de les peces a Catalunya.

En quatre casos es van descobrir relacionades amb estructures de vil·les romanes que comptaven amb forns de producció d'àmfores i material constructiu: Can Rossell (Llinars),⁶ Can Ventura de l'Oller (Santa Perpètua),⁷ Casa Guardiola⁸ i km.17 de la A-18 (Terrassa). A Castellterçol⁹ també es trobà el forn, que a part d'elaborar antefixes es dedicà a la producció d'àmfores i material constructiu, però no hi ha restes d'estructures d'habitació. L'antefixa trobada sota el mosaic de l'església de

Santa Maria de Terrassa¹⁰ només està relacionada amb estructures de vil·la romana, mentre que la de Palau de Plegamans es trobà descontextualitzada, si bé el més probable és la seva vinculació a una vil·la.¹¹

En l'àmbit cronològic, dues antefixes es poden datar arqueològicament en el període comprès entre el segle I aC i l'I dC. Així la vil·la de Can Rossell (Llinars) proporciona una datació que va aproximadament des de 125 aC fins al segle I dC,

⁶ Informe del Servei d'Arqueologia de la Generalitat núm. 717, pertanyent a l'excavació de Can Rossell, per E. Sánchez i E. Barrasetas.

⁷ Informe del Servei d'Arqueologia de la Generalitat núm. 741/858, jaciment de Can Ventura, excavat per J. Gar-

cía Targa, E. Barrasetas, E. Sanmartí i J. Tremoleda.

⁸ CARDÚS (1964); SOLER (1928).

⁹ MALUQUER (1951); ALMIRALL (1975).

¹⁰ PUIG I CADAFAELCH (1934).

¹¹ CASAS-ERNRICH-FONT (1986), p. 484.

mentre que la villa de Can Ventura de l'Oller (Santa Perpètua) es situaria a cavall de l'època d'August fins al final del segle I dC.¹² D'altra banda, el forn de Castellterçol sembla que tindria una cronologia aproximada d'època republicana fins al segle I dC, d'acord amb el material recuperat en les prospeccions fora de context arqueològic. Tot sembla indicar que el fenomen d'aparició i producció d'antefixes al Vallès, i per extensió a Catalunya,¹³ correspon a un moment avançat en el procés de romanització i possible establiment de colons italics.

A nivell iconogràfic, les peces representen un ampli repertori temàtic (gorgones, sàtirs, mènades, figures femenines), que en alguns casos tenen clars paral·lels a centres urbans com *Tarraco*, *Emporion* i *Baetulo* (mapa 1). A continuació es fa una petita descripció de cadascuna de les antefixes del present inventari.

INVENTARI

PEÇA NÚM. 1 (FIG.1)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap femení velat, amb diadema.

Procedència: Castellterçol, Vallès Oriental.

Context arqueològic: Trobada, com la peça núm. 2, el 1948 pels operaris d'un forn de terrissa en profunditzar uns 60-100 cm a l'àrea on extreien l'argila.¹⁴ Aquest forn s'anomena de la Noguera perquè es troba a la masia del mateix nom i perdurà fins al voltant de 1950.

Museu: Desapareguda.

Dimensions: Alçada: 14 cm; amplada: 15,5 cm; gruix: 18 cm (amb l'*imbrex*).

Pasta: Local, sense mica i amb desgredants de mida gran de quars.

FIGURA 1. Cap femení velat (Castellterçol).

Estat de conservació: Es trobà completa però a mans del Sr. Almirall només va arribar la placa frontal, sense *imbrex*, del qual només es conservava l'empremta a la placa. Pel fet d'haver-se trobat sencera, creiem que antigament es rebutjà a causa d'una cuita defectuosa.

Posició de l'imbrex: Segons l'empremta, devia anar enganxat a la part posterior de l'antefixa a la meitat superior amb reenfonament a la meitat inferior.¹⁵

Descripció: Cap femení velat. Els cabells, dividits per una clenxa central, es disposen en dues masses que cauen per darrera de les orelles a ambdós costats de la cara; podria tractar-se de l'adaptació local del model italià de pentinat en «quarts de meló».¹⁶ El pentinat està rematat amb una diadema fins a mig front. A sobre porta un vel o mantell¹⁷ que li cau pels costats fins a l'espatlla i que per les incisions sembla arrissat. Rostre lleugerament ovalat, front estret, ulls de tipus ametllats perduts, arcs

¹² Informes del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

¹³ RAMOS (1993).

¹⁴ MALUQUER (1951); ALMIRALL (1975).

¹⁵ Tipus 2.1.2 d'unió de l'antefixa a l'*imbrex* segons RAMOS SÁINZ (1993), p. 88-89.

¹⁶ Cosa que també sembla passar en dues terracotes de Sant Miquel de Sorba, segons RAMOS (1993), 1.SAN i 2.SAN, p. 168-169.

¹⁷ El nom que rep aquesta peça de roba no és el mateix per tots els autors. Segons BANDERA (1977), p. 269 la diferència consisteix en la llargada i el vel és molt més curt que el mantell; per RUANO RUIZ (1987), p. 339 el mantell cobreix directament el cap, a diferència del vel que pot alhora cobrir altres elements decoratius com còfies, diademes, mitres, etc.

superciliars marcats, nas recte i protuberant, boca petita amb llavis carnosos i barbeta arrodonida. Les orelles, representades excessivament altes, queden al descobert i permeten observar millor les arracades, una mica desdibuixades per l'estat de la peça però de clara influència grega,¹⁸ comparables a les que presenten les figures femenines dels anversos de les dracmes gregues emporitanes¹⁹ o siracusanes.²⁰ A la base del pronunciat coll duu un collar amb cinc penjolls globulars, un al mig en forma de cor i dos de més grans a cada costat situats més avall, que recorda la joieria de la zona oriental hispana, influenciada per l'helenisme.²¹

Observacions: Ens ha estat completament impossible localitzar la peça.

Paral·lels: Peça núm. 2 del nostre inventari. RAMOS (1993), I.SAN i 2.SAN (Sant Miquel de Sorba, Montmajor, Barcelona), p. 168- 169.

Cronologia: Pels materials recuperats fora de context arqueològic, mitjançant la prospecció d'Almirall i Maluquer, sembla que el forn de Castellterçol té una cronologia aproximada d'època republicana fins al segle I dC. Les peces de Sant Miquel de Sorba tenen una cronologia de segle II-I aC.

Bibliografia: MALUQUER (1951); ALMIRALL (1975) (figura 1).

PEÇA NÚM. 2 (FIG.2)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap femení velat i amb diadema.

Procedència: Castellterçol, Vallès Oriental.

Context arqueològic: Trobada, juntament amb la peça núm. 1, el 1948, pels operaris d'un forn de terrissa en profunditzar uns 60-100 cm a l'àrea on extreien l'argila. Aquest forn s'anomena de la Noguera perquè es troba a la masia del mateix nom i perdurà fins al voltant de 1950.

Museu: Desapareguda.

FIGURA 2. Cap femení velat (Castellterçol).

Dimensions: Alçada: 14 cm; l'amplada i el gruix no consten en cap publicació, però han de ser les mateixes de la peça núm. 1, ja que ambdues semblen fetes amb el mateix motlle.

Pasta: Local, sense mica i amb desgreixants de quars de mida gran.

Estat de conservació: Fractura vertical dreta fins al rostre, cop a la part superior esquerra del vel i manca del nas. Per les dades de què disposem, és impossible saber si conserva l'*imbrex*.

Posició de l'imbrex: Malgrat no tenir la peça sabem que l'*imbrex* (com en la peça precedent) devia anar enganxat a la part posterior de l'antefixa a la meitat superior i amb reenfonament a la meitat inferior, ja que ambdues foren creades amb el mateix motlle i tècnica.

Descripció: Feta amb el mateix motlle que la peça núm. 1 i malgrat trobar-se en pitjor estat de con-

¹⁸ DEPPERT-LIPPITZ (1985) fig. 167 i 197, p. 23-265.

¹⁹ AMORÓS (1933), p. 14-15, fig. 15.

²⁰ BURELLI (1977), decadracma d'argent de Siracusa

(395-380 aC).

²¹ NICOLINI (1990); FRAXANET (1982); BANDERA (1978).

FIGURA 3. Cap femení velat (Santa Maria de Terrassa).

FIGURA 4. Cap femení amb anells de Venus (Palau).

servació, resulta molt interessant ja que hi ha detalls que s'aprecien millor en aquesta, perquè el motlle està menys gastat i permet així entre totes dues observar com era el model complet.

Observacions: Ens ha estat totalment impossible localitzar la peça.

Paral·lels: Vegeu la peça precedent.

Cronologia: Vegeu la peça precedent.

Bibliografia: ALMIRALL (1975), fig núm. 2.

PEÇA NÚM. 3 (FIG.3)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap femení velat.

Procedència: Terrassa, Vallès Occidental.

Context arqueològic: Excavacions de Puig i Cadafalch²² al conjunt de les esglésies de Sant Pere, concretament sota el mosaic de Santa Maria, en què trobà restes d'una vil·la romana.

Museu: Museu de Terrassa al Castell-Cartoixa de Vallparadís.

Núm. d'inventari: 13.266. De l'excavació de Puig i Cadafalch: PC-164

Dimensions: Alçada: 10 cm; amplada: 9,5 cm; gruix: 4,5 cm.

Pasta: Local, sense mica i amb grans quarsos.

Estat de conservació: Es troba gairebé completa, excepte l'angle inferior esquerre, però molt erosionada. De l'*imbrex* no en queden restes.

Descripció: Cap femení velat. Els cabells, dividits per una clenxa central, es disposen en dues masses que li cauen a ambdós costats de la cara per darrere de les orelles, potser imitant el pentinat de «quarts de meló» (com les peces núms. 1 i 2). Rostre ovalat, amb trets facials molt erosionats, mostra grans ulls, nas ample a la base i boca amb llavis carnosos. De les orelles, representades molt altes (perdudes), pen-gen arracades allargades amb doble suspensió de tipus hel·lenístic²³ (només es conserva la dreta). Les espatlles no han estat representades i el coll només lleugerament marcat a la part d'unió amb el cap.

Paral·lels: Es desconeixen.

Cronologia: Del jaciment només podem dir que és anterior al 450 dC, datació del mosaic sota el qual es van trobar les restes.

Bibliografia: Inèdita.

PEÇA NÚM. 4 (FIG.4)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap femení amb anells de Venus pronun-ciats.

²² PUIG I CADAVALCH (1934).

²³ HIGGINS (1980), Pl.48c, p. 163.

Procedència: Palau de Plegamans, Vallès Occidental.

Context arqueològic: Troballa fortuïta, sense context arqueològic, a la Serra de Ca n'Arimon, on es creu que hi ha una vil·la romana.

Museu: Museu Parroquial de Palau-Solità (Palau de Plegamans).

Núm. d'inventari: 87

Dimensions: Alçada: 14,5 cm; amplada: 19,5 cm; gruix: 4 cm.

Estat de conservació: Quasi sencera, només li falta la part superior esquerra. Conserva gran part de l'*imbrex*.

Posició de l'imbrex: Enganxat a la part posterior de l'antefixa, a la meitat superior.

Descripció: Cap femení amb faccions i cabells de tipus clàssic i inspiració hel·lenística, encara que molt modesta. Pentinat dividit en dues parts mitjançant una clenxa central, als costats dels quals es troben llargs flocs treballats en suaus ones, recollits per sota les orelles cap endarrere, formant segurament una castanya a la nuca. De l'alçada dels ulls, surten dos apèndixs ondulants, un a cada costat del rostre, que cauen fins a la part baixa del coll. No hi ha cap motiu semblant a l'escultura ibèrica i sembla poc raonable identificar-los com a llaços ja que els exemples coneguts són força diferents,²⁴ per la qual cosa creiem que es poden interpretar com a flocs de cabells. Sobre el pentinat sembla portar una diadema dentada (molt esquematitzada) i a sobre d'aquesta un vel, que per les incisions obliques dóna l'aparença d'arissat. Rostre ovalat amb trets facials petits i erosionats. Ulls amb parpelles marcades, nas amb base ampla, boca petita amb llavis primis i barbeta arrodonida. Els cabells oculten les orelles, però es poden observar les arracades, de tipus allargat. Al coll, desproporcionadament ample i llarg, porta tres collars llisos superposats de secció semicircular, que semblen recordar els anells de Venus o torques ibèriques. El perímetre de l'antefixa és envoltat d'una orla de línies paral·leles projectades cap a l'exterior.

Observacions: La figura, bastant petita i concentrada al mig, no cobreix tota la placa de l'antefixa (deixa el contorn buit), per la qual cosa podria tractar-se de la reducció d'un motiu iconogràfic conegut. A Badalona hi ha una antefixa que representa el mateix tipus iconogràfic de cap femení però en majors proporcions, que ocupa tot l'espai de la placa. Potser el motiu iconogràfic es va crear a *Baetulo*, ja que només el troben aquí, i la considerable reducció a l'antefixa de Palau ens indica que no es tracta de la primera sèrie de còpies de la matriu original.

Parallels:

RAMOS (1993), I.BAE (*Baetulo*), p.1.

PÉREZ I RAFEL (1993), fig.36 i 36 bis, p.56-57 (vil·la romana de Torre Andreu, la Bordeta, Lleida) hi ha una fragment d'antefixa que podria tractar-se del mateix tipus iconogràfic.

Cronologia: El paral·lel de Badalona té una cronologia d'època Juli-Clàudia-1ª meitat del segle II dC.

Bibliografia: Inèdita.

PEÇA NÚM. 5 (FIG.5)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap de gorgona amb serps nuades sota el mentó.

Procedència: Terrassa, Vallès Occidental.

Context arqueològic: Trobada, juntament amb la peça núm. 6, el 1892, a la Casa Guardiola, carrer de Sant de Antoni núm. 62 o 64.²⁵

Museu: Museu de Terrassa al Castell-Cartoixa de Vallparadís.

Núm. d'inventari: 2.184

Dimensions: Alçada: 17 cm; amplada: 17 cm.

Pasta: Local, sense mica i amb quars gros.

Estat de conservació: Quasi sencera, només li falta un petit fragment a la part superior esquerra i un altre a la dreta del coll. Conserva gran part de l'*imbrex*.

²⁴ BANDERA (1978), p. 415.

²⁵ CARDÚS (1964), p. 38; SOLER I PALET (1928), p. 12-13.

FIGURA 5. Cap de gorgona amb serps i ales (Casa Guardiola, Terrassa).

Posició de l'imbrex: Enganxat a la part posterior de l'antefixa, a la meitat superior.

Descripció: Cap de gorgona amb cabells llargs articulats per grans flocs ondulats a una i altra banda de la cara i que oculten les orelles. Rostre arrodonit, arcs superciliars marcats, grans ulls expressius amb parpelles i cavitats oculars ressaltades, pòmuls sortits, nas trencat de base ampla, boca entreoberta de llavis carnosos i barbata arrodonida. A la part superior del front sobresurten els caps de dues serps ondulades que es confonen amb els cabells i s'aprecia, malgrat la fractura, com nuen les seves cues sota el mentó. Segurament portava dues ales a la part superior del cap.

Parallels:

Peces núm. 6 i 7 del nostre inventari.

RAMOS (1993), 1.LAN (*Lancia*, Lleó), p.360.

AQUILUÉ, MAR, NOLLA (1984), p.44-45, figs. 9-10 (*Emporiae*):²⁶ mateix tipus iconogràfic, però amb major grau d'inspiració hel·lenística que les peces de Terrassa. BREITENSTEIN (1941), p. 78-79, núm. 652-653 (procedents de Campània). BELL (1981), p. 137-138, núms. 927-930.

²⁶ Creiem que no tenen res a veure amb la iconografia d'Alexandre defensada per AQUILUÉ, MAR, NOLLA (1984), ni tampoc són Heracles joves amb nèbride nuada al coll com intepreta RAMOS (1993), 34.EMP i 35.EMP, p. 51-52; sinó que es tracta de gorgones hel·lenístiques del tipus iconogràfic amb ales sobre el cap i serps nuades sota el mentó. El seus

FIGURA 6. Cap de gorgona amb serps i ales (Casa Guardiola, Terrassa).

Bibliografia: Inèdita.

PEÇA NÚM. 6 (FIG.6)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap de gorgona amb serps nuades sota el mentó i ales al cap.

Procedència: Terrassa, Vallès Occidental.

Context arqueològic: Trobada, juntament amb la peça núm. 5, el 1892, a la Casa Guardiola, carrer de Sant Antoni núm. 62 o 64.

Museu: Museu de Terrassa al Castell-Cartoixa de Vallparadís.

Núm. d'inventari: 2185

Dimensions: Alçada: 14 cm; amplada: 13,5 cm.

Pasta: Local sense mica i amb quars gros.

Estat de conservació: Manca la part superior des del front i la inferior dreta. De l'imbrex només en queden les empremtes.

parallels més propers són: PENSABENE (1983), Tav.CILIX (terracota conservada al Museum of Fine Arts de Boston, procedent del Tevere), i LEXICON (1983), vol. IV-1 p. 298, núm. 139, vol. IV-2 p. 173, fig. 139 (relleu en ivori de la col·lecció Stuempfli, Philadelphia University Museum, núm. inv. 74.33.42, procedent d'Alexandria).

FIGURA 7. Cap de gorgona amb serps i ales (km. 17 de la A-18, Terrassa).

Posició de l'imbrex: Devia anar enganxat a la part posterior de l'antefixa a la meitat superior.

Descripció: Feta amb el mateix motlle que les peces núms. 5 i 7 i, malgrat trobar-se en pitjor estat de conservació, resulta molt interessant ja que hi ha detalls que es veuen millor en aquesta, com per exemple el nas i les serps sota el mentó.

Paral·lels: Vegeu la peça núm. 5.

Bibliografia: Inèdita.

PEÇA NÚM. 7 (FIG.7)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap de gorgona amb serps nuades sota el mentó i ales al cap.

Procedència: Terrassa.

Context arqueològic: Trobada superficialment l'1-10-1988 al km. 17 de l'autopista Sabadell-Terrassa (A-18). A la zona hi ha tres vil·les romanes.

Museu: Museu Arqueològic de Barcelona.

Dimensions: Alçada: 16 cm; amplada: 11cm.

Pasta: Local, sense mica i amb quars gros.

Estat de conservació: Manquen els cabells i la part inferior dreta del coll. De l'imbrex no en resta ni l'empremta.

Posició de l'imbrex: Igual que les peces precedents de Terrassa (totes fetes amb el mateix motlle),

devia anar enganxat a la part posterior de l'antefixa, a la meitat superior.

Descripció: Feta amb el mateix motlle que les peces núms. 5 i 6. Resulta interessant per tractar-se de la peça en què s'aprecien millor els trets facials, perquè el motlle no devia estar tan desgastat. Així, doncs, amb la informació parcial però complementària que ens dóna cada una de les tres peces podem fer-nos càrrec de com era el model complet.

Paral·lels: Vegeu la peça núm. 5.

Bibliografia: Inèdita.

PEÇA NÚM. 8 (FIG.8)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Cap de mènada amb diadema.

FIGURA 8. Cap de mènada amb diadema (Llinars).

Procedència: Llinars del Vallès, Vallès Oriental.

Context arqueològic: Excavació arqueològica realitzada el 1991 a la vil·la romana de Can Rossell, U.E 34.²⁷

Museu: Museu Municipal Joan Pla i Gras (Llinars del Vallès).

Núm. d'inventari: 20.

Dimensions: Alçada: 17,2 cm; amplada: 14 cm; gruix: 6,6 cm.

Pasta: Local, sense mica i amb quars gros.

Estat de conservació: Es troba íntegra, però li manca l'imbrex.

Descripció: Antefixa de contorn semiel·líptic amb representació d'un cap de mènada. El pentinat, dividit en dues parts mitjançant una clenxa central, disposa els llargs cabells lliures a banda i banda de la cara, treballats amb gruixuts flocs ondulats. Al mig del front es disposen dos flocs simètrics molt ondulats. Porta diadema que fa funció alhora decorativa i pràctica, i conté la gran massa de cabells cap endarrera. Rostre ovalat, arcs superciliars molt marcats, front arrugat, grans ulls ametllats amb les parpelles i els globus oculars indicats, pòmuls sortits, nas petit amb base ampla, boca petita i tancada amb llavis carnosos i barbata arrodonida. Les orelles queden ocultes pel pentinat, però s'aprecien dues grans arracades circulars que pengen d'aquestes. A la base del coll porta un collar llis de secció semicircular.

Paral·lels:

PENSABENE I SANZI (1983), vol. I, tav. CXLVII, núm. 1016, vol. II, p. 322.

KOCH (1915), tav.XIX, núm. 6, p. 72.

Cronologia: El context estratigràfic (U.E 34) ens dona la mateixa cronologia que la resta del jaciment, que es data entre el 125 aC i el segle I dC.

Bibliografia: Inèdita.

FIGURA 9. Cap de sàtir amb nèbride nuada al coll (Santa Perpètua).

PEÇA NÚM. 9 (FIG. 9)

Classe: Antefixa de terracota.

Tipus: Bust de sàtir amb nèbride nuada al coll.

Procedència: Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental.

Context arqueològic: Es trobà en excavar el 1991 el forn romà del Camp d'en Ventura de l'Oller,²⁸ pertanyent a una vil·la romana excavada entre 1985 i 1987.

Museu: Museu Municipal de Santa Perpètua de Mogoda.

Núm. d'inventari: De l'excavació CO-91-103-26.

Dimensions: Alçada: 11 cm; amplada: 12 cm; gruix: 4,5 cm.

Estat de conservació: Es troba gairebé sencer a excepció de la part inferior del coll, que probablement portava una nèbride nuada sota el mentó. Nas i boca erosionats. Es conserva l'empremta de l'imbrex.

Posició de l'imbrex: Devia anar enganxat a la part posterior de l'antefixa a la meitat inferior.

²⁷ Vegeu la nota 6.

²⁸ Vegeu la nota 7.

Descripció: Bust de sàtir amb els trets característics d'aquest personatge: cabells hirsuts tractats amb flocs curts molt definits, pels quals surten al mig del front dues petites banyes treballades com si fossin flocs, i grans orelles punxegudes (s'observa millor l'esquerra). Rostre arrodonit, arcs superciliars marcats, grans ulls ametllats amb les parpelles indicades, nas petit de base ampla, boca erosionada i barbata arrodonida. Aquesta antefixa, malgrat conservar només el cap, sabem que pertany al freqüent tipus que representa el sàtir fins al bust, sense corona vegetal, amb petites banyes dissenyades com si fossin flocs dels cabells i nèbride nuada sota el mentó.

Parallels:

RAMOS (1993), 3.BAE (Badalona), p.3; 37.EMP (Empúries), p.54; 38-40.TAR (Tarragona), p.109-113; 4.MUN (villa romana Els Munts), p. 149-150.

PENSABENE I SANZI (1983), vol I, p.101, tipus 39-40; vol.II, tav. XXXIV-XXXV, núm. 137-139.

Cronologia: El jaciment es data entre August-mitjan del segle I dC.

Bibliografia: Inèdita.

EL TALLER DE CASTELLTERÇOL

A la finca de la Noguera, actual terme municipal de Castellterçol, es va localitzar el 1948 un possible forn de terracota al mateix indret de la bòbila moderna, on avui dia es preserva el forn modern i les estructures d'un assecador de ceràmica. Els operaris ho varen comunicar a Joan Almirall, i ell al Dr. Maluquer, i van fer tots dos una visita per confirmar la troballa. Es van documentar com a mínim dues antefixes (peces 1 i 2) amb cap femení, que a hores d'ara s'han perdut, però segons els informes dels operaris se n'havien trobat encara més. Per Almirall,²⁹ les restes estaven associades amb ceràmica romana (àmfora, *dolia*) i ibèrica. D'altra banda, Maluquer³⁰ atribuï al forn un origen únicament ibèric pels paral·lels iconogràfics de les antefixes i per la presència d'un càlat amb deco-

ració de dents de llop,³¹ amb una cronologia de segle II aC.

Aquests materials, a hores d'ara no han estat localitzats, però la troballa d'àmfores i *dolia* sembla suggerir que el forn es trobava en ple funcionament des de final del segle I aC i potser fins a l'I dC, que és el moment de major producció d'àmfores a la Tarraconense (Pascual 1 i Dressel 2-4). Actualment no hi ha cap explotació de la bòbila i romanen les restes de l'assecador modern que devia ocupar el lloc de l'antic forn romà. El material que es trobà a les rodalies és modern i no s'han recuperat ni restes ibèriques ni romanes que puguin datar millor les estructures anteriors.

La importància de les troballes de Castellterçol és assenyalada pel fet que hi ha poques restes i per tant manca d'informació sobre les *officinae hispanae* que fabricaven terracotes arquitectòniques. Només es coneixen tres casos de forns en els quals van aparèixer terracotes arquitectòniques, associades a d'altres produccions: el de l'Espluga Pobra (Reus, Tarragona),³² el de Vareia (Varea, Logronyo)³³ i el de la Noguera (Castellterçol, Barcelona).

FUNCIÓ I SIMBOLOGIA DE LES ANTEFIXES

La primera pregunta que hom fa sobre aquestes antefixes és la seva funció a la decoració de les vil·les romanes i el seu valor simbòlic en aquest període concret a la Tarraconense, en què hi ha un procés de romanització o simbiosi de les societats romana i indígena. Respecte a la funció, només sabem el que ens diuen les fonts antigues sobre les terracotes a la Grècia clàssica i a la Roma republicana. Les representacions més típiques, que eren les gorgones, a la Grècia clàssica tenien una finalitat apotropaica, o sigui d'espantar els mals esperits i allunyar les desgràcies, per això es solien trobar a contexts privats.³⁴ La figura de la gorgona era molt adequada per a aquesta funció, cal recordar que a la mitologia grega les gorgones tenien una mirada

²⁹ ALMIRALL (1975).

³⁰ MALUQUER (1951).

³¹ Aquest motiu decoratiu es relaciona amb els càlats de tipus A-2 amb una cronologia de 175-120 aC. CONDE

(1992), p. 119.

³² MASSÓ (1984), p. 14-19.

³³ LUEZAS Y ANDRÉS (1989), p. 151-166.

³⁴ NATHAN (1984), p. 152-155.

que petrificava i eren immortals, amb l'única excepció de Medusa, que fou morta per Perseu amb l'ajut de l'escut d'Atenea que li va permetre veure la seva víctima gràcies al reflex i així evitar la seva mirada mortífera.

L'altre motiu comú de les antefixes gregues eren els sàtirs i les mènades, vinculats al culte de Dionisos, i que també tenien una funció apotropaica, però en aquest cas d'espantar els dimonis interiors dels éssers humans, que sobretot es feien palesos en moments d'embriaguesa. Aquesta funció protectora de les antefixes s'estengué més tard a d'altres divinitats, incloent-hi també representacions de déus indígenes en aquells indrets que passaven a estar sota l'esfera d'influència grega, com és el cas d'Etrúria o del Sud d'Itàlia. En època romana, també hi ha repertoris provincials que inclouen divinitats de culte local representades a les terracotes.³⁵ Sens dubte la finalitat inicial de les antefixes gregues perdura a Itàlia, tant a la Magna Grècia com a Etrúria, que seran les comunitats que transmetran aquest element a Roma.

Tenim constància que la funció protectora de les antefixes és reconeguda pel poble romà en època republicana i així ens ho transmet Tit Livi (Ad urbe 34.4.4), fent-se ressò de les paraules de Cató el Vell «...en aquest moment escolto a molts que lloen i admiren els guarniments de Corint i Atenes i que es riuen de les antefixes de fang dels déus dels romans. Jo prefereixo aquests déus que ens han protegit i espero que ens protegiran si permetem conservar-los als seus llocs». El mateix pensament es troba en boca de Sèneca (Epis.30) «...recorda't de quan els déus ens eren propicis, foren de fang».³⁶ En època imperial possiblement les terracotes van deixar de tenir aquest valor simbòlic per passar a ser purs elements decoratius que adoptaven les modes canviants, segons l'època.

En el context de les vil·les romanes del Vallès es pot suposar que les antefixes complien una funció equivalent a la grecoromana i, d'altra banda,

reflectien un signe inequívoc de *romanitas*, tant d'un possible origen itàlic del propietari com de l'adopció de formes romanes per part de la població ibèrica. Les antefixes eren un element arquitectònic romà introduït a la província Tarraconense com a conseqüència de l'establiment d'una població d'origen itàlic en aquestes terres. Aquests nouvinguts incorporen elements culturals propis com el vestit, la llengua, l'alimentació i l'arquitectura, com és el cas de les terracotes, quasi desconegudes fins a aquest moment al nord-est peninsular.

Després de la Segona Guerra Púnica, hi ha una àmplia difusió de les terracotes arquitectòniques a Itàlia, principalment lastres de la Campània i antefixes, amb una concentració de la producció a centres d'Etrúria i la Campània.³⁷ En un principi, les terracotes formen part de la decoració d'espais públics, bàsicament temples, però a partir de la dictadura de Sila, el seu ús s'estén a l'àmbit privat.³⁸ Així, doncs, a l'època de les guerres sertorianes, guerra civil (Pompeu i Cèsar) i d'August, eren elements usats a la geografia itàlica; per tant, en el moment de fundació de colònies i de l'establiment d'itàlics a la Tarraconense, aquests tipus de decoració es portarà a la Península.

La presència d'aquestes terracotes a les vil·les del Vallès sembla respondre tant a l'establiment de colons itàlics en aquestes terres com a l'adopció per part de la població local d'elements romans, reproduint tant les idees com els motius iconogràfics dins del seu procés d'aculturació.³⁹ En ocasions, només es copia la idea, que es transforma d'acord amb les iconografies i els significats locals, com és el cas de les antefixes de Castellterçol⁴⁰ i la trobada sota el mosaic de l'església de Santa Maria (Terrassa), amb influència ibèrica.

Al món ibèric del nord-est peninsular quasi no es documenten escultures de pedra ni terracotes, si bé *Emporion* té exemples d'escultura figurada i també terracotes (tant antefixes de palmetes com acroteris i figures femenines)⁴¹ sobretot en l'àmbit

³⁵ STRAZZULLA (1987); BAYER-NIEMEIER (1988).

³⁶ RAMOS-CHINCOA (1994), p. 55.

³⁷ STRAZZULLA (1981), p. 192.

³⁸ ANSELMINO (1981), p. 209.

³⁹ LEEUW VAN DER (1983).

⁴⁰ Aquestes peces són molt semblants a les de Sant Miquel de Sorba, que respondrien a la mateixa resposta cultural.

⁴¹ RODÀ (1985).

dels santuaris.⁴² En els assentaments ibèrics de Catalunya es troben algunes figures de terracota,⁴³ molt simples i generalment zoomorfes,⁴⁴ encara que també hi ha figures antropomorfes molt esquemàtiques a llocs com Sant Miquel de Vinebre, Serra de l'Espasa, Mas de Toda, el Serral o Puig Castellar.⁴⁵ Altres terracotes són els coneguts pebeters amb caps femenins o *thymiateria* que es localitzen en alguns poblats ibèrics⁴⁶ i dels quals coneixem fins i tot un motlle a Roses.⁴⁷ Les darreres mostres de coroplàstia indígena al nord-est són les «tanagrines» o caps femenins del segle III aC amb trossa de fang que representa una diadema o corona de flors,⁴⁸ i de les quals hi ha tretze exemplars a Ullastret. Però cap d'aquestes representacions indígenes és un paral·lel directe de les antefixes anteriorment citades,⁴⁹ i ni tan sols es documenta en el món ibèric una terracota de caràcter arquitectònic, ja que les esmentades tenen una funció votiva, religiosa o potser lúdica com a joguines.

Per contra, els caps femenins semblants a les nostres antefixes són força coneguts al llevant peninsular (províncies de Jaén, Múrcia, Albacete, València i Alacant) a santuaris que tenen una àmplia cronologia que va des del segle V aC fins a l'I dC.⁵⁰ Entre els elements de pentinat de les antefixes hi ha els característics d'aquesta escultura llewantina, com les diademes de teixit fent motius en ziga-zaga acabada en una línia de *bullae* i les *infulae* o penjolls laterals dels cabells. Aquests pentinats es troben àmpliament documentats al Cerro de los Santos⁵¹ i en general en totes les representacions ibèriques del llevant i d'Andalusia.⁵²

Les antefixes de Castellterçol i Santa Maria de Terrassa segueixen la «idea» grecò-itàlica de decorar

les terracotes amb representacions de divinitats femenines, però a l'hora de plasmar les figures no adopten la iconografia d'aquestes, sinó que utilitzen l'autòctona, seguint els tipus d'escultura ibèrica de llevant. La simbologia d'aquestes imatges femenines se'ns escapa i seria massa atrevit per part nostra fer una *interpretatio* romana. Al Vallès es documenta una pervivència de cultes indígenes en època romana, si més no en el cas del possible santuari de Rubí, o bé en la inscripció de Rellinars amb menció del deu local *Herotogatus*, datada al final del segle II dC o principi del III.⁵³

La vinculació entre les peces de Santa Maria (Terrassa), Castellterçol i Sant Miquel de Sorba no és d'estranyar en l'esfera ibèrica, perquè hi ha forts contactes entre les tribus de lacetans, ausetans i laietans. Aquests contactes referits per nombroses fonts clàssiques són palesos per la circulació de les monedes de la ceca de Lauro⁵⁴ que es troben ben representades a Solsona, el Cogulló (Sallent), Vic, Badalona i Mataró.⁵⁵

Per contra, l'antefixa de Palau, que també té connotacions ibèriques (com les torques agrupades al coll), representa un motiu de figura femenina ben romanitzat, que pels trets facials i el pentinat es pot identificar amb una Venus de tipus hel·lenístic. L'exemple de Palau demostra que s'accepta la idea de l'element decoratiu, la funció protectora i la representació romana (possible Venus); incorpora només algunes variants local, com les torques.

Per tant, en l'àmbit de les terracotes s'observen dues formes d'aculturació. Una primera en què s'accepta l'element romà, al qual s'afegeix un significat i imatge local, i una segona forma que accepta l'element decoratiu, el significat romà i fins a cert punt la representació romana, si bé s'a-

⁴² MAYER, FABRÉ, RODÀ (1981).

⁴³ MIRÓ (1984).

⁴⁴ DEL VILÀ (1994).

⁴⁵ GENERA (1988).

⁴⁶ MUÑOZ (1963).

⁴⁷ MARTÍN (1978).

⁴⁸ PENA (1986-9), p. 204.

⁴⁹ Tampoc no s'observen paral·lels en les terracotes púnico-cbussitanes TARRADELL (1974); ALMAGRO (1980).

⁵⁰ RUANO RUIZ (1987), p. 217.

⁵¹ RUIZ BREMÓN (1989), p. 136; *infulae*: núms. 41, 50,

62, 66, 67, 70, 72, 84, 91; diademes: núms. 49, 73, 108, 110.

⁵² BANDERA (1977); BANDERA (1978).

⁵³ MAYER i RODÀ (1984), p. 26-28.

⁵⁴ La ceca de Lauro es troba a l'actual Llerona (Vallès Oriental) i va encunyar des del 130 fins al 100 aC. El seu nom més tard va fer referència a tota la regió aproximadament del Vallès Oriental, famosa pels seus vins (Plini nat 14.71; CIL XV.4577-79; CIL IV.5558).

⁵⁵ ESTRADA i VILLARONGA (1967).

dapta als estils ibèrics. En els casos de Palau, Castellterçol, Santa Maria de Terrassa i Sant Miquel de Sorba⁵⁶ sembla irrefutable que es tracta d'una coroplàstia indígena que fa antefixes seguint paral·lels romans, des d'una visió ibèrica.

A l'altre extrem es troben les antefixes de Casa Guardiola, km. 17 de la A-18, Can Rossell i Can Ventura de l'Oller, de forta tradició itàlica, això suggereix que són còpies de motlles o prototips itàlics. Encara que la pasta de les terracotes és local,⁵⁷ el model, la composició i els detalls denoten una tècnica molt depurada seguint patrons forans. No se sap fins a quin punt aquest fet és producte de la importació de motlles itàlics o la manufactura de motlles a la Tarraconense a partir del negatiu d'antefixes importades,⁵⁸ però hi ha una forta relació d'aquestes peces amb *officinae* itàliques. Les antefixes de Casa Guardiola, km. 17 de la A-18, Can Rossell i Can Ventura de l'Oller no són úniques sinó que tenen paral·lels a les ciutats de *Tarraco* i *Emporion*, que juntament amb *Baetulo*, com ja suggeria Ramos,⁵⁹ devien crear els seus propis tallers urbans. Les troballes del Vallès demostrarien que l'àrea d'influència d'aquestes oficines arribava fins a les vil·les d'aquest territori.

L'APARICIÓ D'ANTEFIXES EN EL SEU CONTEXT HISTÒRIC

Les úniques dues antefixes amb una datació arqueològica fiable es situen en contextos que van des del segle I aC fins a l'I dC. Aquesta cronologia tan àmplia no resulta de gran ajut a l'hora de fixar el moment d'introducció d'aquest element arquitectònic, però permet lligar-ho a d'altres esdeveniments com les transformacions del món rural o l'assentament d'itàlics en aquest moment. Al llarg del segle I aC hi ha un profund canvi en les pautes

de poblament al nord-est de la província Citerior, que es reflecteixen en l'aparició de nous assentaments indígenes de petites dimensions a la plana amb l'abandonament dels antics poblats en alçada. Aquest canvi, afavorit sens dubte per la política romana, va acompanyat de l'arribada de població itàlica que s'instal·la preferentment als centres urbans de la costa. Cal recordar que la possible colònia romana d'*Emporion* es data en el govern de M. Iulius Silanus (113 aC.) i que la fundació de la colònia de Tarraco es situa en època de Juli Cèsar. En tractar-se de colònies, es suposa que també existí una *adsignatio* de terres al colons, que devien ser majoritàriament legionaris itàlics llicenciats.

A l'entorn del Vallès no es documenta cap fundació colonial i, per tant, l'arribada de població itàlica devia ser a títol individual. La mateixa situació es reflecteix a l'arqueologia del Maresme, on es funden una sèrie de centres urbans com Baetulo i Iluro, a partir de la població de nuclis indígenes propers com Mas Boscà i Burriac, juntament amb la incorporació de nouvinguts itàlics.⁶⁰ El període d'afluència d'aquests immigrants itàlics devia començar a partir del 100 aC, quan es daten els primers estrats de Baetulo, per arribar al moment més àlgid amb la fundació d'Iluro, aproximadament el 50 aC.

Al Vallès, el moment més dinàmic de creació de nous assentaments rurals també es situaria a partir de la segona meitat del segle I aC,⁶¹ sobretot en època d'August en què comencen a constituir-se plenament els assentaments tipus vil·la.⁶² És precisament el moment en què es desenvolupa *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), gràcies a la fama de les seves aigües medicinals, per les quals comencen a afuir nombrosos forasters.⁶³ És aquest el període més adient per una arribada de població itàlica al

⁵⁶ Per la proximitat del taller de Castellterçol i la similitud de les peces, tot sembla indicar que el taller vallesà distribuïa els seus productes a les zones de l'interior o bé hi havia una circulació de motlles a l'interior.

⁵⁷ A nivell microscòpic, la pasta presenta desgredant de quars i feldespat que correspon a una matriu comuna als productes ceràmics locals com àmfores i material constructiu.

⁵⁸ DUPRÉ I REVILLA (1991). En el cas de les peces de Casa Guardiola (núms. 5-6) i km. 17 de la A-18 (núm. 7), totes tres pertanyen a un mateix motlle i l'argila és local.

⁵⁹ RAMOS SÁINZ (1993), p. 137.

⁶⁰ OLESTI (1995), p. 328-330.

⁶¹ PARDO (1986); MIRÓ et alii (1987).

⁶² AGUILAR I PICÓN (1989).

⁶³ El 70% dels *cognomina* del Vallès són d'origen llatí, la qual cosa és indicativa d'un alt nivell de romanització de la província, si bé cal recordar que l'epigrafia és una característica cultural introduïda precisament pel món romà. MAYER I RODÀ (1984), p. 35.

Vallès, que es devia concentrar a les rodalies d'Egara, Aquae Calidae, Arraona i Rubí com demostra la distribució de vil·les documentades arqueològicament. Aquesta gent devia portar, com a part del seu bagatge cultural, elements de la seva terra d'origen com poden ser les terracotes arquitectòniques. També cal recordar que la política d'August pretén un retorn als cultes arcaics romans, fins i tot en les seves representacions figurades com poden ser les antefixes.⁶⁴

A partir de les troballes arqueològiques és difícil determinar l'origen dels propietaris d'un habitatge, ja que la població local ibèrica adoptà ràpidament molts dels nous elements de cultura material itàlica, com és en el cas de la ceràmica (àmfores Dressel 1, campanianes, terra sigillada itàlica) i les tècniques constructives (*tegulae*, *opus signinum*...). Són precisament els objectes atípics com les antefixes, els que poden suggerir la distinció entre dues poblacions, indígena i itàlica; d'altres signes materials manifesten, per contra, que hi ha una total fusió dels dos grups. Cal recordar que les antefixes del Vallès tenen paral·lels en centres com Tarraco, Emporion i Baetulo, que són llocs amb una forta implantació itàlica. Fins i tot aquest fet pot ésser el determinant que s'hagin pogut desenvolupar possibles tallers locals en els tres centres mencionats.

Fins ací hem presentat el panorama de les terracotes arquitectòniques de Catalunya a partir dels nou exemplars d'antefixes documentades al Vallès. Encara és massa aviat per respondre alguns dels interrogants en relació a la seva funció, simbolisme, producció i identificació cultural, però sembla evident que les antefixes proporcionen una nova font d'informació no tan sols en l'àmbit arquitectònic i artístic, sinó també en l'arqueològic i històric. Esperem que aquest article contribueixi a millorar el coneixement d'aquests elements arqueològics i n'afavoreixi l'estudi més sistemàtic.

BIBLIOGRAFIA

A. AGUILAR I P. PICÓN (1989). «Aproximación a la estructura territorial en época romano-republicana y altoimperial en la comarca del

Vallés Occidental (Barcelona)». *Studia Historia Ant.* 7, p. 29-42.

M. J. ALMAGRO GORBEA (1980). *Corpus de las terracotas de Ibiza*. Madrid.

J. ALMIRALL (1975). «Sobre un forn ibero-romà a Castellterçol». *Información Arqueológica* (Barcelona), núm. 18, setembre-desembre, p. 166-169.

J. AMORÓS (1933). *Les dracmes emporitanes*. Junta de Museus-Gabinet Numismàtic de Catalunya. Sèrie A, núm. 2. Barcelona.

L. ANSELMINO (1981). «Le antefisse fittili dal I aC. al II dC» dins *Società romana e produzione schiavistica*, vol. II, dirigida per A. GIARDINA i A. SCHIAVONE, p. 209-235.

X. AQUILUÉ, R. MAR I J.M. NOLLA (1984). *El Forum Romà d'Empúries*. Barcelona. Ed. Diputació de Barcelona.

M.L. DE LA BANDERA (1977). «El atuendo femenino ibérico». *Habis* (Sevilla), 8, p. 253-297.

M.L. DE LA BANDERA (1978). «El atuendo femenino ibérico». *Habis* (Sevilla), 9, p. 401-440.

E. BAYER-NIEMEIER (1988). *Griechisch-Römische terrakotten*. Melsungen. Liebhäuser Museum Alter Plastik (Frankfurt i Main).

M. BELL (1981). *The terracotas*. Morgantina Studies. vol. I. Princeton.

N. BREITENSTEIN (1941). *Danish National Museum of Oriental and Classical Antiquities: Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco-Italian, and Roman*. Copenhagen. Ed. Ejnar Munksgaard.

L. BURELLI (1977). *Numismatica greca*. Contributi didattici di Storia antica, 2. Bologna. Patron Editore.

S. CARDÚS (1964). *La ciutat o la seu episcopal d'Egara*. Terrassa.

T. CASAS; R. ENRICH; X. FONT (1986). *Aproximació al coneixement del món rural romà al Vallès*

⁶⁴ ZANKER (1990), p. 243-244.

- Occidental*. Treball premiat per la Caixa d'Estalvis de Sabadell en el concurs d'estudis socioeconòmics i culturals, corresponent a l'any 1986. Inèdit, dipositat a la Biblioteca de la Caixa de Sabadell i al Museu d'Història de Sabadell.
- M. J. CONDE (1992). «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos barret de copa». *Fonaments* 8, p. 117-169.
- M. DEL VILÀ (1994). «Figura zoomorfa de Montbarbat». *Pyrenae* 25, p. 141-149.
- B. DEPPERT-LIPPITZ (1985). *Griechischer Goldschmuck*. Verlag Philipp von Zabern. Mainz i Rhein.
- X. DUPRÉ I V. REVILLA (1991). «Lastras Campana en Tarraco (Hispania Citerior) y su territorio». *Madriditer Mitteilungen* (Madrid), 32, p. 117-141.
- J. ESTRADA I L. VILLARONGA (1967). «La Lauro monetal y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)». *Empúries* (Barcelona), XXIX, p. 135-194.
- M. R. FRAXANET (1982). *La orfebreria ibèrica en Catalunya*. Tesi de Llicenciatura inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- M. GENERA (1988). «Arts plàstiques d'època ibèrica a Catalunya: les terracotes». *IV Colloqui de Puigcerdà* (1986), p. 215-226.
- R. HIGGINS (1980). *Greek and Roman jewellery*. London. Methuen & Co. Ltd, 2a. ed.
- H. KOCH (1915). *Dachterrakotten aus Campanien mit Ausschluss von Pompei*. Berlín.
- S.E. VAN DER LEEUW (1983). «Acculturation as information processing» dins *Roman and native in the low countries: spheres of interaction*, dirigit per R. BRANDT I J. SLOFSTRA. BAR Int.Ser. 184, Oxford, p. 11-42.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (1988). München, Ed. Artemis Verlag.
- R.A. LUEZAS I S. ANDRÉS (1989) «Un posible alfar de cerámica romana en Varea (Logroño, La Rioja)». *Cuadernos de Investigación Histórica Brocar* (Logroño), 15, p. 151-165.
- J. MALUQUER (1951). «¿Un horno de antefijas ibéricas?». *Zephyrus* II, p. 41-42.
- M. A. MARTÍN (1978). «Notícia de la troballa d'un motlle per a fabricar terracotes, procedent de Roses». *Revista de Girona* (Girona), 86, p. 375-376.
- J. MASSÓ (1984). «Velles troballes a la vil·la romana de Mas de Gomandí». *La Floc* (Full informatiu dels Socis del Centre d'Estudis Riudomencs «Arnau de Palomar») (Reus), 56, p.14-19.
- M. MAYER, G. FABRÉ I I. RODÀ (1981). «Panorama de la religión romana del Vallès» dins *Symposio la religión romana en Hispania*. (Madrid, 1979), Madrid, p. 133-140.
- M. MAYER I I. RODÀ (1984). *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Sabadell.
- M.T. MIRÓ (1984). *Terracotes hel·leniques i ibèriques a Catalunya*. Memòria de Llicenciatura, inèdita, Universitat de Barcelona.
- C. MIRÓ, J. FOLCH I X. MENÉNDEZ (1987). «El procés de romanització al curs mig de la riera de Caldes (Vallès Occidental): Estat de la qüestió». *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*. Granollers, p. 59-67.
- A.M. MUÑOZ (1963). *Pebeteros ibéricos en forma de cabeza femenina*. De coroplastia ibèrica, I. Barcelona, Instituto de Arqueología. Universidad de Barcelona.
- F. NATHAN (1984). *La cité des images*. París.
- G. NICOLINI (1990). *Techniques des ors antiques. La Bijouterie ibérique du VIIe au IVe siècle*. Poitiers, C.N.R.S, Ed. Picard.
- O. OLESTI (1995). *El territori del Maresme en època republicana (s.III-I aC.): estudi d'arqueomorfologia i història*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona 1992, Mataró.
- J. PARDO (1986). *La romanització del Vallès*. Estudis. Granollers.
- M. J. PENA (1986-9). «Terracotas votivas de Ampurias y Ullastret». *Empúries* (Barcelona), 48-50, p. 200-205.

- P. PENSABENE I M.R. SANZI (1983). *Museo Nazionale Romano. Le Terrecotte*, 2 vols. Roma.
- A. PÉREZ I N. RAFEL (1993). *La villa romana de Torre Andreu (La Bordeta, Lleida). Un establiment suburbà del segle II-III dC*. Lleida, Monografies d'Arqueologia Urbana núm. 5.
- J. PUIG I CADAFALECH (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- M. L. RAMOS SÁINZ (1993). *Terracotas arquitectónicas de la provincia Tarraconense*. Tesis doctoral inédita, Universidad Autónoma de Madrid.
- Mª L. RAMOS SÁINZ I C. CHINCOA GALLARDO (1994). «Las antefijas del Museo Arqueológico nacional». *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* (Madrid), XII, p. 51-76.
- I. RODÀ (1985). «A propos de la sculpture grecque d'Emporion» dins *Praktica. Actes du XII Congrès International d'Archéologie Classique*. (Atenes, 1983). Atenas, p. 256-261.
- E. RUANO RUIZ (1987). *La escultura humana de piedra en el mundo ibérico*. Madrid.
- M. RUIZ BREMÓN (1989). *Los exvotos del Santuario ibérico del Cerro de los Santos*. Albacete.
- J. SOLER I PALET (1928). *Egara. Terrassa*. Terrassa.
- M. J. STRAZZULLA (1981). «La produzione dal IV aC a II aC dins *Società romana e produzione schiavistica*, vol.II, dirigida per A. GIARDINA I A. SCHIAVONE, p. 187-207.
- M. J. STRAZZULLA (1987). *Le terrecotte architettoniche della Venetia romana*. Roma.
- M. TARRADELL (1974). *Terracotas púnicas de Ibiza*. Barcelona.
- P. ZANKER (1990). *The power of images in the Age of Augustus*. Ann Arbor.